

Investigating some Errors in *Aghraz Al-Seyasah* by emphasizing a Newly-discovered Manuscript

Mokhtar Ebrahimi *

Nasrallah Emami**

GhodratGhasemipour***

Rasoul Kordy****

Abstract

The words in the Persian literary texts have been distorted because of various reasons such as multiple duplications, different orthographies, and illegible manuscripts. The works of a writer or a poet and his/her stylistic attributes, Divans (collections) of other poets, in addition to different manuscripts of a work can have effective roles in their corrections. *Aghraz Al-Seyasah Fi A'araz Al-Reyasah* written by Zahirī Samarghandi is also among books which have been distorted over time. Jaafar Shear by using four manuscripts (one in written, and three in pictorial formats) of *Aghraz Al-Seyasah*, without taking advantage of all of them, has corrected and published the printed version of the book for the first time in 1349 (AH). Negligence in using the written version in the correction and trusteeship towards pictorial versions of *Aghraz Al-Seyasah*, hastiness in correction and weaknesses in typesetting have yielded some errors in the book. In the present paper, the authors, by studying the available manuscripts of *Aghraz Al-Seyasah Fi A'araz Al-Reyasah*, particularly the newly-discovered manuscript in the library of Khangah-e Ahmadi (Shiraz) and referring to other works written by Zahirī Samarghandi (including *Sandbad nameh* and *Ghorrat-al-Alfaz*) and Divans of the other poets, have tried to analyze and correct some distortions and falsification errors in the published text of *Aghraz Al-Seyasah*.

Introduction

Aghraz Al-Seyasah fi A'araz Al-Reyasah written by Zahirī Samarghandi is one of the

---

*Assistant Professor in Persian language and literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran (Corresponding author)

Dr.ebrahimi1840@gmail.com

** Professor in Persian language and literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran

*** Associate Professor in Persian language and literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran.

**** Ph.D. Candidates of Persian language and literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Iran.

technical prose texts of the sixth century AH full of rich political, social, legal, educational, and ethical teachings. It has a great deal of Persian and Arabic poetic evidence on various occasions. The methods of governing and other teachings mentioned in this book have made this work particularly attractive among classical Persian prose texts, and have attracted many readers, especially government officials in the past. As a result, it has been repeatedly rewritten by scribes and has undergone many falsifications and distortions. An acquaintance with Zahiri's style, and in particular, the relatively unknown work of *Ghorrat al-Alfaz va Nozhat al-alhahaz*, a book on the teaching of writing, vocabulary and rhetoric which has been recently published, can help correct some of the errors in *Aghraz Al-Seyasah*.

Material & Methods

Considering Zahiri's style of writing in his works, and comparing the written manuscripts of *Aghraz Al-Seyasah* with its printed text, some of the errors in this book have been identified. This article has been written to correct some of these errors. This research is a descriptive-analytic one and with a common method of studies on correction of texts based on manuscripts (especially with an emphasis on the newly-discovered manuscript available at Khanghah-e Ahmadi of Shiraz) and other works of the authors

Discussion of Results & Conclusions

The stylistics and critical correction of the text are mutually interconnected; the more edited the text is, the more detailed examination of the stylistic properties of the work will be performed. On the other hand, familiarity with the stylistic features of a work also contributes to the scientific and critical correction of the work, which has been used in this study.

Also, in this section of the paper, the errors discussed in *Aghraz Al-Seyasah* are first identified based on the Persian transcript and their English (*italic*) equivalent within the arc and are arranged in page order. Then, their correct form is suggested based on manuscripts and other documents:

Zinat (*ornament*) (7) Rotbat (*rank*). Bakhieh (*stitch*) (10) Takhteh (*board*). Rowzani (*a small hole*) (13) Ruze man (*my day*). Moayiad (*assisted*) (44) Moabbad (*eternal*). Benâyeh mahabbat (*building of love*) (54) Be pâyeh mehnat (*due to misery*). Be chashm (*by eye*) (57) Tajassom (*embodiment*). St (*st*) (112) Beniat (*basis*). Marâier (*ropes*) (123) Sarâier (*secrets*). Chon mâr (*like snake*) (163) Khoon bâr (*shedding blood*). Baghi (*remainder*) (267) Ta Bi (*two perpositios "until" and "without"*). Khod (*oneself*) (311) Chon (*because*). Margov (*expecting*) (312) Mazjur (*forbidden*). Seiâhat (*exploration*) (317) Masâhat (*extent*). Tahfif (*wear something by clothes*)

(334) tajfif (*make dry*). Ghabz (*take*) (351) Ghanas (*hunt*). Atmâr (*dates*) (368) Athmâr (*products*). Sanâiea (*industries*) (368) Manabea (*sources*). Aineh (*Mirror*) (377) Abneieh (*Buildings*). Gar (*if*) (414) Gu (*tell*).

The book of *Aghraz Al-Seyasah* needs to be re-corrected for the following reasons; numerous manuscripts of this work, inaccuracies and distortions made by scribes, the lack of proofreading of all manuscripts in correction and comparison processes, negligence of the respected editor in lending to the basic version, hastiness and weaknesses in typesetting in the printed text of the book, and the existence of the question mark (meaning that the word is not precisely edited) on pages of the book. In this regard, the authors of this paper have corrected some of the errors in this book and have emphasized the critical correction of this work.

Keywords

Zahiri Samarghandi, *Aghraz Al-Seyasah*, *Sandbad nameh*, *Ghorrat-al-Alfaz*, New Manuscript, Distortion, Falsification, Correction.

References

- Atash, A. (Ed.) (1983). *Sandbadnameh (1st edition)*. Tehran: Farzan Book.
- Chaikin, B. (Ed.) (1926). *Divan-e Abol Faraje Runi*. Soviet Union Publication.
- Babaei, P. (Ed.) (1997). *Divan-e Anwari (1st edition)*. Tehran: Negah Publication.
- Dekhoda, A. A. (1998). *Loghat Nameh (2nd edition)*. Tehran: Tehran University Press.
- Jahanbakhsh, J. (2011). *Rahnamaye Tashihe Motun (3rd edition)*. Tehran: Written Heritage Publishing.
- Kamaloddini, S. M. (Ed.) (2013). *Sandbadnameh (2nd edition)*. Tehran: Publishing Heritage Research Center.
- Keivani, M. (2016). Yaddasht-e Sardabir (Editorial note). *Semiannual Journal of Literary and Textological studies (Ayene-ye Miras)*, 14(1), 5-9.
- Komeili, M. (2012). Baznegarye *Aghraz Al-Seyasah*. *Textual Criticism of Persian Literature Journal*, 4(3), 55- 76.
- Mayel Heravi, N. (1990). *Naghd va Tashihe Motun (1st edition)*. Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi.
- Modarres Razavi, M. T. (Ed.) (1997). *Divan-e Anwari*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Mo'in, M. (2001). *Farhange Mo'in (6 Volumes)*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Nahvi, S. M. (1989). *Farhange Rishei-e vame vazhe-haye araby ya- Loghate Mosta'mal dar*

- Farsi (Dakhi) (1st edition)*. Tehran: Islamic Publication.
- Shah Hosseini, N. (Ed.) (1959). *Divan-e Suzani Samarghandi*. Tehran: Amir Kabir Publication.
  - Shear, J. (Ed.) (2013). *Aghraz Al-Seyasah fi A'araz Al-Reyasah (2nd edition)*. Tehran: Tehran University Press.
  - *The Manuscript of Aghraz Al-Seyasah, No. 1072* (No date), available in Tehran University Library.
  - *The manuscript of Aghraz Al-Seyasah*. Manuscript Record Index: 142, Bestowed by Dr. Gheiathi to the library of Khanghah-e Ahmadi of Shiraz.
  - *The manuscript of Aghraz Al-Seyasah*. Manuscript Record Index: 3844, available in Central Library of University of Tehran.
  - Zaker al-Hosseini, M. (Ed.) (2019). *Ghorrat al-Alfaz va Nozhat al-alhahaz (1st edition)*. Tehran: Academy of Persian Language and Literature Publications.

فصل‌نامه متن‌شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره سوم (پیاپی ۴۷)، پاییز ۱۳۹۹، صص ۱-۱۸

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۴/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۸/۲۰

doi: [10.22108/RPLL.2019.117906.1535](https://doi.org/10.22108/RPLL.2019.117906.1535)

واکاوی چند لغزش در اغراض‌السیاسه با تأکید بر یک نسخه خطی نویافته

مختار ابراهیمی* - نصرالله امامی** - قدرت قاسمی‌پور*** - رسول کردی****

چکیده

واژه‌ها در متون ادب فارسی به دلایل متفاوتی مانند نسخه‌نویسی‌های فراوان، رسم‌الخط‌های گوناگون نسخه‌ها، نسخه‌های ناخوانا از یک اثر و دخل و تصرف کاتبان به تصحیف و تحریف دچار می‌شود. آثار یک نویسنده یا شاعر و ویژگی‌های سبکی او، دیوان‌های دیگر شاعران، علاوه بر نسخه‌های خطی یک اثر، می‌تواند در تصحیح آن اثر نقش مؤثری داشته باشد. *اغراض‌السیاسه فی اغراض‌الریاسه* تألیف ظهیری سمرقندی نیز از متونی است که در گذر زمان دچار تصحیفات و تحریفات فراوانی شده است. جعفر شعار با در اختیار داشتن یک نسخه خطی و سه نسخه عکسی از *اغراض‌السیاسه*، ولی بدون بهره‌گیری از همه نسخه‌ها، به تصحیح این اثر اقدام کرد و آن را در سال ۱۳۴۹ برای نخستین بار به چاپ رساند. استفاده نکردن از نسخه خطی مشکوٰه در تصحیح و مسامحه در امانت‌داری نسبت به آثار عکسی *اغراض‌السیاسه*، شتاب‌زدگی در تصحیح و ضعف حروف چینی متن نیز سبب ایجاد لغزش‌هایی در متن این کتاب شده است. نگارندگان در این مقاله می‌کوشند تا با بررسی شماری از ضبط‌های *اغراض‌السیاسه* به‌ویژه نسخه خطی نویافته موجود در کتابخانه خانقاه احمدی شیراز و با مراجعه به آثار دیگر ظهیری سمرقندی (*سندبادنامه* و *غرة الالفاظ*) و دیوان‌های برخی از شاعران، چند لغزش در متن چاپ‌شده *اغراض‌السیاسه* را بررسی و تصحیح کنند.

واژه‌های کلیدی

ظهیری سمرقندی؛ *اغراض‌السیاسه*؛ *سندبادنامه*؛ *غرة الالفاظ*؛ نسخه نویافته؛ تصحیف؛ تحریف؛ تصحیح

* استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول) dr.ebrahimi1840@gmail.com

** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران nasemami@yahoo.com

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران gh.ghasemipour@yahoo.com

**** دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران r.kordy1234@gmail.com

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

مقدمه

اغراض‌السیاسه فی اغراض‌الریاسه از متون نثر فنی سده ششم هجری تألیف ظهیری سمرقندی سرشار از آموزه‌های سیاسی، اجتماعی، حکمی، تعلیمی و اخلاقی است که شواهد شعری فارسی و عربی بسیاری را به مناسبت‌های گوناگون در خود جای داده است. شیوه‌های حکمرانی و دیگر آموزه‌های به‌کاررفته در این کتاب سبب شده است این اثر در بین متون نثر فارسی کلاسیک جذابیت خاصی داشته باشد و خوانندگان بسیاری به‌ویژه مسئولین مملکتی را در ادوار گذشته به خود جذب کند؛ در نتیجه این امر، بارها کاتبان آن را نسخه‌نویسی کردند و تصحیفات و تحریفات فراوانی در آن راه یافت. جعفر شعار با در اختیار داشتن یک نسخه خطی (نسخه مشکوة) و سه نسخه عکسی از اغراض‌السیاسه، ولی بدون بهره‌گیری از همه نسخه‌ها، به تصحیح این اثر پرداخت و آن را در سال ۱۳۴۹ برای نخستین‌بار به چاپ رساند. این کتاب در سال ۱۳۹۲ بدون هیچ‌گونه تجدید نظر و بازنگری به چاپ دوم رسید. ظهیری سمرقندی همچنین مؤلف سندبادنامه است که به نثر فنی و مصنوع نوشته شده است. توجه به ویژگی‌های سبکی این اثر داستانی می‌تواند در تصحیح تصحیفات و تحریفات راه‌یافته به اغراض‌السیاسه نقش مؤثری داشته باشد. غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ رساله‌ای در آموزش فن نویسندگی، لغت و بلاغت از همین نویسنده است که به‌تازگی منتشر شده است؛ آشنایی با سبک و سیاق این اثر ناشناخته می‌تواند در تصحیح برخی از لغزش‌های موجود در اغراض‌السیاسه تأثیرگذار باشد که نگارندگان در این پژوهش ضمن ارج نهادن به کوشش‌های فراوان مصحح در تصحیح این اثر، بدان پرداخته‌اند؛ گرچه (باید پذیرفت که کار اساسی را کسانی کرده‌اند که برای نخستین‌بار دامن هم‌ت به کمر زده و به فریاد نسخه یا نسخه‌هایی رسیده‌اند که سال‌ها بل قرن‌ها زیر غبار فراموشی از انظار غائب بوده‌اند) (کیوانی، ۱۳۹۵: ۶).

معرفی اجمالی نسخه‌های خطی و عکسی اغراض‌السیاسه

الف) نسخه عکسی «م» یا اصل (اساس) به شماره ۳۸۴۴

این نسخه عکسی متعلق به کتابخانه ایاصوفیا (ترکیه) است. این اثر در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران موجود است و نسخه اساس مصحح اغراض‌السیاسه بوده است. این نسخه در ۲۵۰ برگ و به خط نسخ است. هر صفحه آن به جز صفحه نخست، غالباً ۱۷ سطر دارد و بدون تاریخ کتابت است و به باور جعفر شعار قدیم‌ترین نسخه‌هاست. (نک. ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ده). یکی از ویژگی‌های این نسخه بی‌توجهی و پای‌بندنبودن کاتب در اعمال نقطه در واژه‌هاست؛ ضمن اینکه واژه‌های فراوانی که در شکل نوشتاری، بدون نقطه است، در این نسخه با یک یا چند نقطه نوشته شده که این مسئله نیز لغزش‌هایی را در متن چاپی اغراض‌السیاسه وارد کرده است. نگارندگان هنگام بهره‌گیری از این نسخه در این پژوهش، واژه «اساس» را به کار می‌برند.

ب) نسخه عکسی «ل» به شماره ۹۰۴

این نسخه به گفته جعفر شعار متعلق به کتابخانه لیدن هلند و به خط نستعلیق خوب است؛ ولی اشتباهات بسیاری دارد. در سال ۹۴۸ هجری قمری نگاشته شده و عکسی از آن برای دانشگاه تهران تهیه شده است (نک. همان)؛ اما نگارندگان این مقاله به نسخه اخیر دسترسی نیافتند.

پ) نسخه عکسی «د»

جعفر شعار بر این باور است که این اثر ظاهراً متعلق به یکی از کتابخانه‌های هندوستان است؛ از قرن دهم به بعد نوشته شده است و آقای هیوبرت دارک (خاورشناس انگلیسی و مصحح سیاست‌نامه) آن را در اختیار او قرار داده بود. جعفر

شعار همچنین به این نکته اشاره کرده است که زمانی نسخه «د» به دستش رسیده که تقریباً نیمی از کتاب، پیش از آن چاپ شده بود؛ یعنی از صفحه ۲۱۷ به بعد از این نسخه در تصحیح و مقابله استفاده شده است (نک. همان: پانزده، پانویس ۳). با توجه به پانویس‌های متن چاپی *اغراض‌السیاسه* مشخص می‌شود که مصحح نخستین بار در صفحه ۱۵۳ در چاپ این اثر از نسخه «د» بهره گرفته است (نک. همان: ۱۵۳). نگارندگان این مقاله به نسخه اخیر نیز دسترسی نیافتند.

ت) نسخه خطی مشکوة به شماره ۱۰۷۲ (متعلق به کتابخانه شخصی سید محمد مشکوة) اهدایی به دانشگاه تهران

این اثر از ظهیری سمرقندی - که از کاتب و تاریخ‌کتابت آن، اطلاعاتی در دست نیست - بنابر نوشته جعفر شعار در ۱۸۵ برگ و به خط تعلیق نگاشته شده است و هر صفحه آن ۱۷ سطر دارد (نک. همان: پانزده). این نسخه خطی مانند دیگر نسخه‌های خطی یا عکسی از *اغراض‌السیاسه*، کاملاً خوانا، منقح و بدون اشتباه نیست و آشفتگی‌هایی دارد؛ به‌گونه‌ای که بخشی از برگ‌های آغازین آن به‌ویژه برگ‌های «۶-۵» با برگ‌های پایانی نسخه اساس (۲۵۰-۲۴۹) و صفحات پایانی متن چاپی *اغراض‌السیاسه* (۴۱۹-۴۱۷) مطابقت دارد. به دیگر سخن گویا برخی از صفحات آغازین با پایانی نسخه خطی مشکوة جابه‌جا شده است. همچنین چند صفحه پایانی این اثر خطی موجود نیست. به نظر می‌رسد به‌سبب آشفتگی‌هایی که در این نسخه خطی وجود دارد و باور مصحح مبنی بر اینکه در قرن‌های اخیر نوشته شده و بیشتر در معرض دخل و تصرف کاتبان قرار گرفته است و نیز به‌سبب شتاب‌زدگی در تصحیح، «از این نسخه در تصحیح کتاب استفاده نشده است» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: شانزده). این اثر خطی در کنار نسخه اساس و نسخه نویافته غیائی در گشودن شماری از ابهامات و تصحیح برخی از تصحیفات و تحریفات راه‌یافته به *اغراض‌السیاسه* می‌تواند مؤثر باشد. نگارندگان هنگام بهره‌گیری از نسخه نامبرده در این پژوهش، نشانه «مش» را به کار می‌برند.

ث) معرفی اجمالی نسخه خطی نویافته غیائی و مقایسه آن با نسخه عکسی «ل»

نسخه خطی نویافته غیائی - که نگارندگان این پژوهش آن را با نشانه «غث» نشان می‌دهند - اهدایی دکتر سید محمدجواد غیائی به کتابخانه خانقاه احمدی شیراز در دی ۱۳۳۷ خورشیدی (اواخر جمادی‌الثانیه و اوایل رجب ۱۳۷۸) است و به شماره ۱۴۲ دفتر کل (و به مشخص [مشخصه] ۳۱ کا) به ثبت رسیده است. تاریخ و نصایح در برگ مشخصات نسخه نامبرده نیز ثبت شده است (نک. برگ مشخصات نسخه غث). از کاتب و تاریخ کتابت این نسخه خطی، اطلاعاتی در دست نیست. ۱۷۵ برگ از متن این اثر و ۲ صفحه مربوط به مشخصات آن موجود است و صفحات پایانی آن وجود ندارد؛ به‌گونه‌ای که صفحه ۳۴۹ از نسخه غث - که آخرین صفحه نسخه ناقص یاد شده است (نک. نسخه غث: ۳۴۹) - با صفحه ۳۶۷ از متن چاپ‌شده *اغراض‌السیاسه* هم‌خوانی دارد؛ بنابراین تصحیفات و تحریفات یادشده در این پژوهش از صفحه ۳۶۷ و پس از آن از متن چاپ‌شده *اغراض‌السیاسه* بدون ارجاع به نسخه غث بررسی می‌شود.

با در نظر گرفتن ارجاعات به نسخه «ل» در پانویس‌های متن چاپی *اغراض‌السیاسه* و مقایسه آنها با متن نسخه «غث» می‌توان نتیجه گرفت که نسخه‌های «ل» و «غث» از نظر متن، شباهت بسیاری با هم دارد که شاید نسخه منبع هر دو در اصل یکی بوده باشد.

برخی از ویژگی‌های نگارشی و رسم‌الخط نسخه غیائی

- نوشتن حرف «ج» به صورت «ج» و نگاشتن حرف ربط «که» به شکل «ک» در برخی از موارد: جنانک (۳۴۸) و جونانک (۲۹۲).

- نوشتن حرف «گ» در بسیاری از موارد به صورت «ک»: گرفته (۱۲ و ۶۵)؛ روزکار (۱۰، ۱۷۰، ۳۳۰)؛ بزرگوار (۱۰)؛

کرک (۶۵)؛ آبکینه (۱۰۱).

- حذف «های» بیان حرکت در پایان برخی از واژه‌ها هنگام جمع بستن آنها با نشانه جمع «ها»: کینها (۱۷۰)؛ مناظرها (۲۰۰)؛ خانها (۲۳۳)؛ نامها (۲۴۲)؛ صفحا (۳۴۶).

- جدانویسی «نشانه نفی» در بعضی از افعال: نه‌بینی (۱۰۲)؛ نه‌ایستادند (۱۰۵)؛ نه‌بیند (۱۱۶)؛ نه‌بندد (۱۴۳)؛ نه‌پیوندد (۳۴۵)؛ نه‌پسندد (۳۴۵).

- حذف نشانه مد (~) از بالای حرف «آ» در شماری از واژه‌ها: اسمان (۳۳۰)؛ ان جمله (۱۸۸)؛ بران (۱۱۷، ۱۱۸) به‌جای «بر آن»؛ انوقت (۱۱۷) به‌جای «آن وقت»؛ آنچه (۱۰۱، ۱۰۲، ۲۴۳)؛ انکه (۹).

- نمود مصوت کوتاه «-» به‌صورت «و» در نگارش واژه: خورد (به‌جای «خرد») (۱۳۷، ۲۶۳، ۲۸۰)؛ خوشنود (۱۳۳)؛ خورسندی (۲۵۱).

این نسخه خطی، اغلاط املائی نیز دارد؛ مانند حواث (۱۸۳)؛ ارزل (۲۳۲)؛ رزילה (۱۱۲ و ۲۶۳)؛ رزایل (۲۴۰)؛ نیزیرد (۲۷۹)؛ هجم (۱۰۲) (به‌جای «حجم»).

همچنین در این اثر خطی اشتباهات املائی دیگری دیده می‌شود؛ مانند برخواست (۱۱۴ و ۳۳۵)؛ برخواستند (۲۳۰)؛ حق‌گذاری (۱۳۴ و ۲۶۰)؛ شکرگذاری (۱۵۱). اینگونه اغلاط املائی در نسخه‌های دیگر نیز کم‌وبیش وجود دارد و به نظر می‌رسد در دهه‌های اخیر ملزم به رعایت نگارش درست چنین مواردی شده‌اند.

حاشیه‌نویسی این نسخه خطی بر اهمیت و ارزش آن می‌افزاید؛ فواید ادبی فراوانی دارد و در بسیاری از موارد ابهام موجود را در برخی از جملات از بین می‌برد؛ مانند «قباله: یعنی برابر» (نسخه غث: حاشیه ۲۱۹) در عبارت «به قباله قصر که قطر غربی بود، نگاه کرد...» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۲۳۰) که با واژه‌های تقابل، مقابل و قبال (در معنی «برابر») (نحوی، ۱۳۶۸: ذیل قبال) از یک ریشه است. واژه منظور در لغت‌نامه، فرهنگ معین و ظاهراً بسیاری از فرهنگ‌های لغت دیگر معنا نشده است و ممکن است این معنا به ذهن بیشتر خوانندگان امروزی نرسد.

همچنین گاهی بالا یا کنار برخی از واژه‌ها در این نسخه، واژه «اصل» یا «اصح» یا واژه دیگری نگاشته شده است (نک. نسخه غث: ۱۱۰، ۳۱۳ و...) که مشخص می‌شود کاتب یا شخص دیگری که این نسخه را در اختیار داشته یا مالک و یا مدرس آن بوده و یا برای تدریس در مجالس از آن استفاده می‌کرده است، با بهره‌گیری از نسخه یا نسخه‌های دیگری، به تصحیح نیز اقدام کرده است. به دیگر سخن در مواردی، ادب «مقابله‌کردن و به عرض رسانیدن نسخه‌های خطی» (مایل هروی، ۱۳۶۹: ۵۰) بدل با نسخه اساس در این اثر خطی دیده می‌شود.

پیشینه پژوهش

برپایه بررسی نگارندگان، تنها مختار کمیلی با مقابله عباراتی از *اغراض‌السیاسه* با عبارات دیگری از آن و *سندبادنامه* و به شیوه تصحیح متن با خود متن، برخی از لغزش‌های *اغراض‌السیاسه* را تصحیح کرده است (نک. کمیلی، ۱۳۹۱: ۷۶-۵۵)؛ به گونه‌ای که گمان‌های ایشان در ترجیح یا تصحیح واژه‌ها درست بوده است.

ضرورت پژوهش

پژوهش درباره تصحیح *اغراض‌السیاسه* ضروری است؛ زیرا *اغراض‌السیاسه* حدود نیم قرن پیش برای نخستین بار تصحیح و در سال ۱۳۴۹ چاپ شد و بنابر سخن مصحح آن، از نسخه خطی «مش» و نیمه نخست نسخه عکسی «د» با وجود در اختیار داشتن آنها استفاده نشده است (نک. ظهیری، ۱۳۹۲ الف: پانزده و شانزده)؛ همچنین این کتاب در چاپ

دوم (۱۳۹۲) نیز بازنگری نشد و هنوز در مقابل برخی از واژه‌های مبهم یا نامفهوم آن، نشانه پرسش (?) گذاشته شده است (نک. همان: ۲۳، ۱۰۷، ۱۱۲، ۲۱۹، ۴۱۹ و...); ازسوی دیگر، نسخه خطی نویافته غیائی نیز بسیار مهم است و همه اینها بیانگر ضرورت تصحیح دوباره این اثر است. همچنین محمدباقر کمال‌الدینی در سال‌های اخیر *سندبادنامه* را تصحیح کرد و اثری ناشناخته به نام *غرة الالفاظ* تألیف ظهیری سمرقندی در سال ۱۳۹۷ چاپ شد. با بهره‌گیری از ویژگی‌های سبکی این نویسنده سده ششم هجری می‌توان به ضرورت تصحیح برخی از تصحیفات و تحریفات راه‌یافته به آثار وی به‌ویژه *اغراض‌السیاسه* پی برد و بدان پرداخت. شتاب‌زدگی در تصحیح این اثر و ضعف حروف‌چینی متن چاپی آن نیز از دیگر مواردی است که بر ضرورت تصحیح اشتباهات چاپی موجود در این کتاب تأکید می‌کند.

گفتنی است مسامحه در امانت‌داری نسبت به بهره‌گیری از نسخه‌های عکسی به‌گونه‌ای است که مشخص نیست اغلب عبارات و جملات درون قلاب - که برخی از آنها در نسخه اساس نیست؛ اما در چاپ آورده شده است - از کدام نسخه‌بدل گرفته شده است. به شواهدی از این نمونه لغزش‌ها در این اثر اشاره می‌شود:

الف) «هر پادشاه مقبل که مشاورت با اهل حکمت کند، دولت و مملکتش مستقیم و مستدیم ماند، چون دولت و مملکت آن خداوند عالم [ادام الله سلطانه] که دست زوال از دامن اقبال او منقطع است» (همان: ۴۲).

جمله «ادام الله سلطانه» که در متن چاپی این اثر درون قلاب گذاشته شده، در نسخه اساس (۲۵-پ) ثبت نشده است. در پانویس مربوط به این عبارت در *اغراض‌السیاسه* (۴۲) نیز ذکر نشده که این جمله معترضه از کدام نسخه‌بدل گرفته شده؛ درحالی‌که جمله منظور در نسخه غث (۳۹) و نسخه مش (۲۳-ر) ثبت شده است.

- «... میل حرارت به علو است و حرکت [او بر خط مستقیم، اگر مستوی قامت نبودی حرارت] سوی دماغ به دشواری برآمدی» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۴۲).

عبارت درون قلاب در متن مذکور - که در متن چاپی *اغراض‌السیاسه* (۴۲) آمده - در نسخه اساس (۲۵-پ) نیز ثبت شده است و نیازی به قلاب در متن چاپی نداشت. چنین آشفتگی‌هایی در بیشتر صفحات کتاب دیده می‌شود.

ب) مصحح گاهی در پانویس برخی از صفحات متن چاپی *اغراض‌السیاسه*، عباراتی را از نسخه‌های بدل بدون اشاره به آنها آورده است:

- «چون روزی چند درگذشت و سرها از سورت شراب گردان گشت از بوعلی...» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۶۲، پانویس ۶) که در پانویس متن چاپی *اغراض‌السیاسه* (۶۲)، منبع عبارت اخیر مشخص نیست؛ درحالی‌که عبارت یادشده در نسخه غث (۵۶) ثبت شده است.

پ) گاهی عبارتی در متن چاپی این اثر دیده می‌شود که در قلاب نیست و خواننده تنها با مراجعه به نسخه اساس درمی‌یابد که اینگونه افزوده‌ها از نسخه‌های دیگر گرفته شده است:

- «چون رسول بازگشت، یعقوب این معنی با یاران بگفت و جمله [با وی] عهد و میثاق بستند» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۴۷).

عبارات «چون رسول بازگشت» و «با وی» در نسخه اساس ثبت نشده و منبع آنها در پانویس متن چاپی *اغراض‌السیاسه* (۳۴۷) نیز ذکر نشده است؛ ضمن اینکه عبارت نخست بدون قلاب و عبارت دوم با قلاب مشخص شده است.

تصحیف و تحریف

تصحیف و تحریف در زبان و ادب فارسی به‌سبب ویژگی‌های خاص حروف الفبا، خط و شیوه کتابت آن به‌طور گسترده

بازتاب یافته است. «تصحیف: خطاخواندن و تغییردادن واژه با کاستن یا افزودن نقطه‌های آن» (معین، ۱۳۸۰: ذیل تصحیف) است. جویا جهانبخش نیز بر این باور است که کاهش یا افزایش نقطه‌های واژه سبب تصحیف می‌شود (نک. جهانبخش، ۱۳۷۸: ۴۵)؛ البته مؤلف لغت‌نامه بر این عقیده است که تصحیف خطاکردن در کتابت و قرائت واژه و روایت آن در کتاب است، و گویند تحریف کلمه است از وضع آن و دگرگونی لفظ است که مراد گوینده یا نویسنده تغییر می‌کند (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل تصحیف)؛ برای نمونه واژه‌های «فنج» و «فتوح» می‌تواند تصحیف یکدیگر باشد؛ ولی «تحریف در اصطلاح اهل لغت، تشابه حروف کلمات است بعضی دیگر را در نوع و شکل و عدد و ترتیب و اختلاف آنها در حرکات یا حرکت و سکون، به خلاف تصحیف که آن اختلاف است در نقطه‌ها» (همان: ذیل تحریف)؛ یعنی تغییر حرف یا حروف واژه به حرف یا حروفی دیگر به تحریف می‌انجامد. مثلاً «رعد» و «دعد» می‌تواند تحریف یکدیگر باشد.

اینک در تصحیح تصحیفات و تحریفات بررسی شده در *اغراض‌السیاسه* در این پژوهش، از شیوه مرسوم مقالات نوشته شده درباره تصحیح متون و تا حدودی از الگوی مقاله فاضلانه «بازنگری *اغراض‌السیاسه*» (کمیلی، ۱۳۹۱: ۷۶-۵۵) استفاده می‌شود و این پژوهش در تکمیل آن صورت می‌گیرد.

تصحیفات

آینه [آینه] ابدان یا ابنیه ابدان؟

در مذمت جنگ که در سختی به بیماری و سفر شباهت دارد، در *اغراض‌السیاسه* چنین آمده است: «و حرب، سکینه منیت است که در وی امات احیا و تخریب آینه ابدان است و خبردهنده از روزی که صفت او «یوم لاینفح مال و لابنون» است؛ حالتی است که ذهاب او را ایاب نیست و نجعت او را رجعت نه» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۷۷). گرچه نسخه اساس (۲۲۵-پ)، «آینه» را ثبت کرده است، در معنا و مفهوم عبارت بالا ابهام و اختلال ایجاد می‌کند و به‌ویژه در ترکیب «آینه ابدان» نامتناسب و ناسازگار می‌نماید. ثبت واژه «ابنیه» در نسخه مش (۱۶۸-پ) ترکیب «ابنیه ابدان» را معنادار می‌کند و ابهام موجود را در جمله از بین می‌برد؛ زیرا با توجه به محور هم‌نشینی واژه‌ها و به‌ویژه تناسب واژه‌های «منیت: موت و مرگ» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل منیت)، «امات» و «تخریب»، وجود «ابنیه» در جمله منظور تأیید می‌شود. پس بخش آغازین جمله منظور از عبارت یادشده بدین صورت تصحیح می‌شود: و حرب، سکینه منیت است که در وی امات احیا و تخریب ابنیه ابدان است.

ازهار و اثمار یا ازهار و اثمار؟

«حکمت در خلقت و آفرینش عالم و آدمی و آراستن او به نعم صفر و نعم حمر و اصناف اشجار و انواع ازهار و اثمار و صنایع^۱ و مشارب و منازل و مناهل آن است تا آدمی و حیوانات از متاع او استمتاع گیرند و از نعمت‌های او تمتع بحاصل گردانند و...» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۶۸).

نسخه اساس (۲۲۱-ر)، «اثمار» را ثبت کرده که نادرست و تصحیف «اثمار» است؛ ولی در نسخه مش (۱۶۵-پ) واژه «اثمار» به کار رفته است که با مفهوم جملات سازگاری دارد. همچنین کاربرد «اثمار و ازهار» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۸، ۲۳، ۴۰۳)؛ (ظهیری، ۱۳۹۲ ب: ۲۰۰)، «ازهار و اثمار» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۴۹)، «اشجار و اثمار» (همان: ۳۵۶ و ۳۹۷)، «شجره و ثمره» (همان: ۶۴) و «شجر و ثمر و اوراق و غصون» (همان: ۳۲۵) از زبان و قلم ظهیری سمرقندی و توجه به سبک و سیاق و معنای جملات، وجود واژه «اثمار» را در عبارت منظور تأیید می‌کند که برای نمونه به موردی از این ترکیبات عطفی اشاره می‌شود: «تا ریاح لواقع اعلام نوزد، ریاض انس شاهی به شکوفه کامرانی آراسته نگرده و

اشجار عدل به اثمار فضل بارور نگرده» (همان: ۳۹۷).

بخیه یا تخته؟

آتش هیبت تو دود از دودمان دشمنان بر آسمان رسانیده، و رأفت تو شمل عاطفت بر اطراف متظلمان افکنده، مرشد عدل و هادی فضل تو به دست انصاف جهانداری بخیه وقف ملک گیتی بر روان ابد به مسمار سرمد بردوخته، و حزم پیش‌بین تو در [بازار] نسخه غث: ۸] من یزید تدبیر سلطنت، جان خصمان دولت به رایگان فروخته (نک. ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۰).

«بخیه» در عبارت یادشده تصحیف «تخته» است. نسخه اساس (۸-ر)، در رسم الخط، واژه‌ای شبیه به «تخته» را ثبت کرده است؛ با این تفاوت که نقطه حرف «ت» در آغاز واژه و نقطه حرف «خ» نگاشته نشده است. همچنین نسخه غث (۸) و نسخه مش (۸-ر) نیز واژه «تخته» را ثبت کرده‌اند که با مفهوم عبارت منظور سازگاری دارد؛ به‌ویژه اینکه «به مسمار بردوختن» با واژه «تخته» تناسب دارد و آن را تأیید می‌کند، همچنین «روان» نیز می‌تواند ایهامی به «تخت روان» - نشانه شکوه و هیبت پادشاه بوده است - داشته باشد که مهر تأیید دیگری بر واژه «تخته» در عبارت یادشده است.

از سوی دیگر عبارات «آداب عبودیت از تخته تکلیف برخوردارن» (نک. ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۹۹) و «تخته وقف ملک گیتی به مسمار عدل دوختن» (نک. همان: ۷۱ و ۳۱۸) و «خواندن تخته تکلیف بر معلم عدل» (نک. همان: ۳۵۳) از زبان و قلم ظهیری نیز نشانه تأیید واژه «تخته» در عبارت یادشده است که برای پرهیز از طولانی‌شدن سخن، به یک نمونه از آنها بسنده می‌شود:

- «در مکتب تأدیب پادشاهی، تخته تکلیف آداب امر و نهی جهانداری، بر معلم عدل ما می‌خواندند» (همان: ۳۵۳).

بنابراین جمله منظور از عبارت یادشده بدین صورت تصحیح می‌شود: مرشد عدل و هادی فضل تو به دست انصاف جهانداری تخته وقف ملک گیتی بر روان ابد به مسمار سرمد بردوخته.

بنای محبت یا پپای [= به پای] محنت؟

«... هرکه طریق جور و طغیان [و راه بغی] و عصیان سپرد و کمر خلاف [ولی نعمت] بندد و شمشیر ظلم کشد و با اولیای نعم و اصحاب دولت و ارباب‌الباب و خداوندان همت، غدر و مکر اندیشد، لگد فاقه را تهی‌گاه او مهیا شود و مشت ادبار را زنخدان او آماده گردد. بنای محبت سپرده و به دست فاقه مالیده شود و مقهور و مهجور گردد و از دولت و نعمت بی‌نصیب ماند» (همان: ۵۴).

نسخه اساس (۳۲-ر) و نسخه مش (۲۸-ر) واژه ناخوانا و بی‌معنایی شبیه به «بنای» یا «پپای» را ثبت کرده‌اند؛ اما نسخه غث (۵۰) واژه نخست ترکیب منظور را «پپای = به پای» ضبط کرده است. واژه دوم ترکیب یادشده در هر سه نسخه، «محنت» ثبت شده است. پس با استناد به نسخه‌های خطی و با توجه به سبک و سیاق جملات، «بنای محبت» تصحیف «پپای [= به پای] محنت» است. همچنین واژه‌های «لگد»، «مشت» و «دست» با واژه «پپای» تناسب دارد و آن را تأیید می‌کند. فعل‌های «سپردن» و «مالیده شدن» نیز مهر تأیید دیگری بر به کار رفتن «محنت» در عبارت یادشده است. پس شکل درست جمله منظور به این صورت پیشنهاد می‌شود: به پای محنت سپرده و به دست فاقه مالیده شود.

تحفیف یا تجفیف؟

در توصیف اصوات و الحان و خواص زیر و بم آنها در اغراض‌السیاسه چنین آمده است: «... اما خاصیت بم آن است که دماغ را ترطیب دهد و خواب را مدد کند و قوت صفرا [را] تسکین دهد، و خاصیت زیر آن است که دماغ را تحفیف دهد و گرم کند» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۳۴-۳۳۳).

در نسخه غث (۳۱۵)، واژه «تحفیف: پوشیدن چیزی را به جامه و جز آن» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل تحفیف) ثبت شده که درست نمی‌نماید. نسخه اساس (۲۰۰- ر) و نسخه مش (۱۵۱- ر)، واژه «تحفیف: خشک کردن» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل تحفیف) را ثبت کرده‌اند که با مفهوم متن سازگاری دارد؛ به‌ویژه اینکه «گرم کند» در پایان عبارت، واژه «تحفیف» را تأیید می‌نماید. همچنین با توجه به تقابل «بم» و «زیر» در جمله منظور، وجود واژه «تحفیف: خشک کردن» (همان: ذیل تحفیف) - که در تقابل با «ترطیب: ترک کردن» (همان: ذیل ترطیب) است - نیز ضروری می‌نماید تا حلقه تقابل واژگان و همچنین معنای جمله کامل شود؛ بنابراین «تحفیف» در جمله یادشده، تصحیف «تحفیف» است و جمله منظور اینگونه تصحیح می‌شود: ... و خاصیت زیر آن است که دماغ را تحفیف دهد و گرم کند.

زینت و رفعت یا رتبت و رفعت؟

زینت او را نهاده منبر و تخت
رفعت او را سپرده عهد و لوی
هم تش را سپهر کفش بساط
دولتش را زمانه کیش فدی
(ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۷)

ظهیری سمرقندی ابیات فارسی و عربی فراوانی را به مناسبت‌های گوناگون در *اغراض‌السیاسه* و *سندبادنامه* به استشهاد آورده و حتی برخی از آنها را در صفحات دیگری (و گاهی با اندکی اختلاف در ضبط) در آثار خود تکرار کرده است. این دو بیت در برگ‌های آغازین و پایانی نسخه «مش» به سبب آشفتگی و جابه‌جایی و همچنین در صفحات آغازین نسخه «غث» یافت نشد. نسخه اساس (۱۱- ر)، واژه «زینت» را در بیت نخست ثبت کرده که با توجه به تناسب واژه‌ها و فضای بیت‌ها، درست نمی‌نماید. از سوی دیگر، نویسنده «بازنگری *اغراض‌السیاسه*» پیش از نگارندگان با استناد به *دیوان ابوالفرج رونی* و وجود آرایه موازنه، ضبط «ستاره» را بر «سپهر» در بیت دوم ترجیح داده (نک. کمیلی، ۱۳۹۱: ۶۵)؛ اما بیت نخست را در پژوهش خود نیاورده است. این دو بیت با اندکی تفاوت در *اغراض‌السیاسه* به صورت زیر تکرار شده است؛ به‌گونه‌ای که به جای «زینت» و «سپهر» به ترتیب «دولت» و «ستاره» نگاشته شده است:

دولت او را نهاده منبر و تخت
رفعت او را سپرده عهد و لوی
هم تش را ستاره کفش بساط
دولتش را زمانه کیش فدی

(اساس: ۲۲- پ؛ غث: ۳۳؛ نک. مش: ۲۰- پ؛ ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۶).

بیت‌ها در مدح ممدوح سروده شده است و آرایه موازنه دارد و با استناد به ضبط بیت

رتبت او نهاده منبر و تخت
رفعت او سپرده عهد و لوی

(رونی، ۱۳۰۴: ۱۱۸)

در *دیوان ابوالفرج رونی* و سبک و سیاق جملات و تناسب واژه‌های موجود در بیت‌ها، نامتناسب بودن واژه «زینت» در مصراع نخست از بیت یادشده آشکار می‌شود و درستی «رتبت» به جای آن به سبب وجود «رفعت» در مصراع دوم، تأیید می‌گردد. همچنین ترکیبات و عبارات «رفعت و رتبت» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۲۵)، «رتبت شریف و درجت منیف» (همان: ۱۷۷)، «درجت شریف و رتبت منیف» (همان: ۲۷۱)، «رتبت و درجت» (همان: ۱۷۷)، «علو درجت و سمو رتبت» (ظهیری، ۱۳۹۲ ب: ۲۴۱)، «علو معارج و سمو مدارج» (همان: ۱۳۴)، «رتبت منیف» (ظهیری، ۱۳۹۷: ۵۵)، «مراتب و مدارج» (همان: ۲۳)، «درجت و استعلاء» (همان: ۲۰) و ترکیباتی مانند این در آثار ظهیری، وجود واژه «رتبت» را در بیت منظور تأیید می‌کند؛ به کاربرد یکی از این نمونه‌ها از زبان و قلم ظهیری اشاره می‌شود:

«چون اوصاف ذات بزرگوار خداوند عالم ادام الله ملکه - که آثار آن در حرم کرم او و بر صحیفه روز و شب ابدالدهر مؤید و مخلد خواهد ماند، و... لاجرم صیت نام او - مؤید باد - همان رفعت و رتبت یافته است در اصناف دول که ملت اسلام و دین حنیفی در میان ادیان و ملل» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۲۴-۱۲۵). پس ضبط درست بیت نخست به صورت زیر پیشنهاد می‌شود:

رتبت او را نهاده منبر و تخت   رفعت او را سپرده عهد و لوی

قبض و حباله یا قنص و حباله؟

به آلت حدادی، حلاجی نتوان کرد و به ادوات حلاجی، نساجی ممکن نگردد. ... و هرکه برین منوال در حصول اموال خوض کند، قبض و حباله از دست بشود و قبس^۲ و ذباله^۳ از چراغ بیفتد و [«بر» (نسخه غث: ۳۳۳)] مرکب امانی به صاحب عنانی نرسد و آفتاب دولتش از مشرق مراد به مغرب زوال افول نماید (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۵۲-۳۵۱). نسخه مش (۱۵۸-ر) واژه «قبض» را ثبت کرده که با «حباله: پای دام، دام صیاد، دام داهول، نوعی دام» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل حباله) تناسب و سازگاری ندارد و در معنای عبارت، ابهام ایجاد می‌کند. «قنص» - که در نسخه غث (۳۳۳) ثبت شده است - با نخستین خوانش متن تا اندازه‌ای درست می‌نماید؛ اما ضبط واژه «قنص» در نسخه اساس (۲۱۰-پ) به معنای شکار (نک. دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل قنص) معنای عبارت را کامل می‌کند و در ترکیب‌های «قنص و حباله» و «قبس و ذباله» عبارت یادشده را به زیور زنجیره سجع نیز می‌آراید؛ ضمن اینکه ظهیری خود در *غرة الالفاظ* آشنایی با هریک از دسته ترکیبات «قنص و حباله»، «قبس و ذباله» (نک. ظهیری، ۱۳۹۷: ۲۹) و نظیر آنها را از مقدمات و شرایط نویسندگی می‌داند. به نظر می‌رسد پیش‌داوری مصحح در تصحیح *اغراض‌السیاسه* سبب شده باشد که وی «قنص» را در نسخه اساس (۲۱۰-پ) «قبض» تصور کند و یا این اشتباه در حروف‌چینی واژه‌ها صورت گرفته باشد. پس جمله یادشده از عبارت منظور اینگونه تصحیح می‌شود: و هرکه برین منوال در حصول اموال خوض کند، قنص و حباله از دست بشود و قبس و ذباله از چراغ بیفتد.

مؤید و مخلد یا مؤید و مخلد؟

«بنای هر پادشاهی بر اندازه همت و بزرگی اوست؛ یعنی چون پادشاه، عالی همت و قوی رأی بود، افعال او محکم و آثار او مؤکد باشد و بر صحایف ایام مؤید و مخلد گردد» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۴۳-۴۴). در نسخه اساس (۲۶-پ)، ترکیب عطفی «مؤید و مخلد» ثبت شده است که واژه «مؤید» نمی‌تواند با «مخلد» تناسب و سازگاری داشته باشد؛ اما ثبت «مؤید و مخلد» در عبارت منظور در نسخه غث (۴۰) و نسخه مش (۲۳-پ)، با سبک و سیاق عبارت یادشده سازگار است، به‌ویژه اینکه ترکیبات عطفی «مؤید و مخلد» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۲۵)؛ (ظهیری، ۱۳۹۲ ب: ۱۸۳)؛ (همان، ۱۳۹۷: ۳۲) و «مخلد و باقی» (همان، ۱۳۹۲ الف: ۱۳۳) و جملات دعایی «ادام الله ملکه» (همان: ۱۲۴)، «خلدالله ملکه» (همان: ۱۵۴) و مواردی نظیر این در آثار ظهیری نیز واژه «مؤید» را در عبارت یادشده تأیید می‌کند که به نمونه‌ای از این موارد در *سندبادنامه* اشاره می‌شود:

«دستور عالی رأی که با فر همای بود، پیش تخت شاه رفت و گفت: بنیت شاه که سرمایه غنیت آفریدگان و گوهر ذات او که با صفات فریشتگان است، در ترقی درجات معالی و استجماع مآثر حمیده، مؤید و مخلد باد» (همان، ۱۳۹۲ ب: ۱۸۳)؛ بنابراین بخش پایانی عبارت منظور به این صورت تصحیح می‌شود: چون پادشاه، عالی همت و قوی رأی بود، افعال او محکم و آثار او مؤکد باشد و بر صحایف ایام مؤید و مخلد گردد.

تحریفات

باقی هوای تو یا تا بی هوای تو؟

«و همو گوید: وجهوا آمالکم الی من تحبه قلوبکم؛ امیدهای خویش به کسی بردارید که دل‌های شما، او را دوست دارد. معنی این کلمه مستنبط است از سخن امیرالمؤمنین، عمر بن الخطاب: «پرهیز کنید از کسی که دل‌های شما در وی به چشم دشمنی نگرد» و قد قال صلی الله علیه و سلم: ان [من] القلوب روزنه، اصل هر دو [معنی] از اینجاست، و بحقیقت نباید شناخت که حجاب جسمانی حایل ادراک روحانی نشود، و معنی این سخن گفته‌اند:

گر دل به دل رود ز دل خویش بازپرس
باقی هوای تست کرا زین دیار دل
(ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۲۶۷-۲۶۶)

بیت یادشده در نسخه‌ی اساس (۱۵۷-پ) و نسخه‌ی مش (۱۲۲-ر) ثبت نشده و مصحح اغراض‌السیاسه نیز در پانویس مربوط به بیت منظور اشاره کرده است که «این بیت در «م» و «د» نیامده» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۲۶۷، پانویس ۱) است. ثبت مصراع دوم در نسخه‌ی غث (۲۵۰) بدین صورت است: «تا بی هواء تست کرا ز این دیار دل». بیت یادشده در مدح علی بن احمد با ردیف «دل» سروده شده است که همراه با دو بیت پیش از آن در دیوان سوزنی سمرقندی به صورت زیر است:

اندر هوای تست کبار و کرام را
همچون هوای بی‌خلل و بی‌غبار دل
در دست تو نهاده به بیعت کرام دست
پیوسته با دل تو نصیحت گذار دل
گر دل به دل رود ز دل خویش بازپرس
تا بی هوای تست کرا زین دیار دل
(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۴۵).

با توجه به سبک و سیاق عبارت منظور و معنای بیت و فضای قصیده در دیوان سوزنی سمرقندی و به استناد بیت یادشده در نسخه‌ی غث (۲۵۰) و جمله‌ی معروف «دل به دل راه دارد» که ترجمه‌ی «ان [من] القلوب روزنه» است و با توجه به استفهام انکاری بودن مصراع یادشده، می‌توان نتیجه گرفت که واژه «باقی» تحریف «تا بی» است و شکل درست بیت ذکرشده اینگونه پیشنهاد می‌شود:

گر دل به دل رود ز دل خویش بازپرس
تا بی هوای توست که را زین دیار دل؟
بچشم [= به چشم] یا تجسم؟

«و الحمدلله که ذات بزرگوار و ساحت شریف خداوند عالم به معالی اخلاق و مکارم اعراف موصوف و مذکور است، بل ذات کریم او جوهر کرم و اصل وفا و مادت سخاست، و اگر این اوصاف ممکن بودی که به چشم پذیرفتندی، جز ذات کریم او نبود، و اگر علو همت او مصور شدی، جز چشم و ابرو و زلف و خال عروس ایام نبود» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۵۷). واژه یادشده در رسم‌الخط در نسخه‌ی اساس شبیه به «تجسم» (نک. نسخه‌ی اساس: ۳۴-ر) ثبت شده است، با این تفاوت که هیچ نقطه‌ای ندارد و نشانه‌ی ساکن یا نقطه‌گونه‌ای بر روی حرف «سین» است و شاید هم نشانه‌ی تشدید باشد. نسخه‌ی مش (۲۹-پ) و نسخه‌ی غث (۵۳) نیز «تجسم پذیرفتندی» را ثبت کرده‌اند که با مفهوم جمله‌ی منظور سازگاری دارد. همچنین «مصور شدی» در عبارت یادشده با «تجسم پذیرفتندی» تناسب دارد و آن را تأیید می‌کند. پس واژه «بچشم [= به چشم]»، در عبارت بالا تصحیف «تجسم» است و شکل درست جمله‌ی منظور از عبارت یادشده به صورت زیر پیشنهاد می‌شود: ... و اگر این اوصاف ممکن بودی که تجسم پذیرفتندی، جز ذات کریم او نبود.

حساب و سیاحت یا حساب و مساحت؟

«صاحب‌خراج باید که رسوم و معاملات‌شناس بود و شرط او آن است که بر حساب و سیاحت و معرفت اشکال واقف باشد و در علم ضیاع و عقار و ادراک ربع و نزل و کیل و ذراع و نسبت ربع و خمس و سدس و عشر و دیگر نسبت‌ها نیکو بداند تا بار یکی بر دیگری نیفتد و بر طوایف رعایا و کافه مردمان وبالی نرود» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۱۷).

شکل نوشتار دومین واژه خمیده از عبارت پیشین در نسخه اساس (۱۸۹- ر) چندان روشن نیست؛ اما به «ساحت» یا «سیاحت» شباهت دارد. همچنین واژه «سیاحت» که در عبارت یادشده و در نسخه غث (۲۹۹) ثبت شده است، معنای عبارت منظور را دچار ابهام و اختلال می‌کند و با سبک و سیاق متن و واژه‌های آن سازگاری و تناسب ندارد؛ ولی واژه‌های «حساب»، «معرفت اشکال» و «علم ضیاع و عقار» و نسبت‌های (اصطلاحات) ریاضی «ربع، خمس، سدس و عشر» و واژه‌های محاسباتی «کیل» و «ذراع» که همگی لازمه صاحب‌خراج بودن است، با واژه «مساحت» - که در نسخه مش (۱۴۴- ر) ثبت شده است - سازگاری دارد و آن را تأیید می‌کند؛ بنابراین «سیاحت» در عبارت منظور، تحریف «مساحت» است و واژه «مساحت» ابهام موجود را در عبارت یادشده از بین می‌برد.

ازسوی دیگر جمله نخست عبارت منظور به صورت «صاحب‌خراج باید که رسوم و معاملات‌شناس بود» در نسخه اساس (۱۸۹- ر) و نسخه غث (۲۹۹) ثبت شده است که با نخستین خوانش متن درست می‌نماید؛ اما با توجه به وجود ترکیبات عطفی فراوان در اغراض‌السیاسه و ساخت واژه مرکب «معاملت‌شناس = اسم + بن مضارع» در جمله یادشده، به نظر می‌رسد باید بن مضارعی پس از واژه «رسوم» بیاید تا این ترکیب نیز بتواند نقش خود را در جمله به‌درستی ادا کند. ثبت واژه مرکب «رسوم‌دان» در نسخه مش (۱۴۴- ر) - که از نظر ساخت واژه همانند واژه مرکب «معاملت‌شناس» است - با سبک و سیاق عبارت منظور سازگاری دارد و کمبود معنای جمله نخست را نیز جبران می‌کند. پس شکل درست جملات منظور به این صورت پیشنهاد می‌شود: صاحب‌خراج باید که رسوم[دان] و معاملات‌شناس بود و شرط او آن است که بر حساب و مساحت و معرفت اشکال واقف باشد.

حسام چون مار یا حسام خون‌بار؟

«می‌گوید: لا سلطان الا بالرجال و لا رجال الا بالمال و لا مال الا بالعمارة و لا عمارة الا بالعدل و حسن السيرة، پادشاهی نتوان داشتن مگر به لشکر، و لشکر نتوان کشید مگر به مال، و مال جمع نتوان کردن مگر به آبادانی، و عمارت نتوان کردن مگر به عدل و خلق نیکو، یعنی سلطنت بی‌ترتیب لشکر جبار و تقویت سحاب حسام چون مار از ازدحام متعدیان دولت و تواتر زحام مفسدان مملکت صافی و مستخلص نتوان کرد و ترتیب لشکر و تهیو عدت و اهبت و آلت ایشان بی‌وساطت مال - که واسطه عقد امهات مهمات عالم است - محصل نشود» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۶۳).

«حسام چون مار»^۴ که در متن بالا و در نسخه غث (۱۵۲) نیز ثبت شده است، با توجه به فضای جنگ و لشکرکشی برای استمرار و ثبات حکومت سازگاری ندارد؛ ولی «حسام خون‌بار» که در نسخه اساس (۹۶- ر) و نسخه مش (۷۸- ر) ثبت شده است، با سبک و سیاق عبارت و جملات بالا تناسب دارد. پس «چون مار» تحریف «خون‌بار» است. همچنین واژه «سحاب» با «حسام خون‌بار» تناسب دارد و آن را تأیید می‌کند و فضای اغراق‌آمیزی در صحنه‌های نبرد و جنگ خونین برای کسب قدرت و حفظ حکومت ایجاد می‌نماید که با فضای عبارت یادشده نیز سازگاری دارد. پس شکل درست جمله منظور به این صورت پیشنهاد می‌شود: یعنی سلطنت بی‌ترتیب لشکر جبار و تقویت سحاب حسام خون‌بار از ازدحام متعدیان دولت و تواتر زحام مفسدان مملکت صافی و مستخلص نتوان کرد.

خود یا چون؟

«اذا عظمت القدرة قلت الشهوة، چون قدرت، کمال گیرد، شهوت نقصان پذیرد، یعنی چون عامل ارادت، متصرف عالم شهوت گردد و سلطان همت باعث نهمت شود، لشکر جوارح و اعضا در جنبش آید و به طلب آن مراد متمنی در جست‌وجوی شود و خود بر مقصد و مطلوب، قادر و مستولی گردد، حرکت ضعیف شود و ساکن گردد و باقی مطلوبات نفسانی هم برین قیاس بود» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۱۱).

ثبت واژه «خود» در عبارت پیشین در نسخه اساس (۱۸۴-پ)، معنای جمله منظور را مبهم می‌کند. با توجه به ثبت واژه «چون» در همان عبارت در نسخه غث (۲۹۲) و نسخه مش (۱۴۱-ر) و به قرینه حرف ربط «چون» در جملات پیشین با کارکرد یکسان، می‌توان نتیجه گرفت که واژه «خود» در متن بالا تحریف «چون» است. پس شکل درست جمله مرکب منظور از عبارت یادشده به این صورت پیشنهاد می‌شود: و چون بر مقصد و مطلوب، قادر و مستولی گردد، حرکت ضعیف شود و....

درهم آوردن دو لشکر یا درهم آمیختن دو لشکر؟

«آواز کوس‌ها به صدا گوش جوزا را کر گردانید و گرد سم مرکبان، دیده اختران کور کرد، ... هردو لشکر درهم آوردند و تنور معرکه بتافت و آسیای نبرد گردان گشت» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۴۰۷-۴۰۶).

با توجه به فضای جنگ بین دو لشکر و اینکه هریک از لشکرها، نهاد جمله و آغازگر جنگ است، «درهم آوردند»، معنای جمله را مبهم می‌کند. گرچه «درهم آمدند» در نسخه اساس (۲۴۳-ر) ثبت شده است، ضبط «درهم آمیختند» در نسخه مش (۱۸۰-ر) با جملات پایانی عبارت - که نتیجه «درهم آمیختن دو لشکر» برای جنگ بسیار خونین است - سازگارتر است؛ بنابراین «درهم آوردند» در متن منظور تحریف «درهم آمیختند» است و بخش پایانی عبارت یادشده به این شکل تصحیح می‌شود: ... هردو لشکر درهم آمیختند و تنور معرکه بتافت و آسیای نبرد گردان گشت.

روزی یا روز من؟

اگر روزنی بر ندارد شتاب
ور اختر سر اندر نیارد به خواب
به گیتی نمایم یکی مهرچهر
کز اندازه او کم آید سپهر
(ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۳)

واژه منظور در بیت نخست در نسخه اساس (نک. نسخه اساس: ۱۰-ر) شبیه به «دوونی» و در نسخه غث (نک. نسخه غث: ۱۱) شبیه به «روزی» ثبت شده است؛ اما حرف «ن» در آنها بدون نقطه است و در نسخه مش (۹-پ)، «روزی» ثبت شده است که معنایی از ضبط این سه واژه حاصل نمی‌شود. از سوی دیگر، واژه «روزی» در متن چاپی این اثر در معنای بیت‌ها ابهام و اختلال ایجاد می‌کند؛ زیرا «شتاب برداشتن روزن» و یا حتی «روزن برداشتن شتاب!»، معنا و کاربردی در ادب فارسی ندارد؛ اما «روز من» در همین بیت در چاپ‌های *سندبادنامه* ابهام موجود را در دو بیت پیشین از بین می‌برد؛ به‌ویژه اینکه واژه‌های «اختر»، «گیتی» و «سپهر» با واژه «روز» تناسب دارد و آن را تأیید می‌کند:

اگر روز من بر ندارد شتاب
ور اختر سر اندر نیارد به خواب
به گیتی نمایم یکی مهرچهر
کز اندازه او کم آید سپهر
(ظهیری، ۱۳۶۲: ۳۴۴)؛ (نک. ظهیری، ۱۳۹۲ ب: ۲۴۰)

پس «روزی» در بیت نخست (مورد بحث)، تحریف «روز من» است و بیت‌ها اینگونه تصحیح می‌شود:

اگر روز من بر ندارد شتاب
به گیتی نمایم یکی مهرچهر
ور اختر سر اندر نیارد به خواب
کز اندازه او کم آید سپهر

ست (؟) و نهاد یا بنیت و نهاد؟

در اغراض‌السیاسه درباره رشد جنین در شکم مادر چنین آمده است: «در مدت نه ماه بی ترکیب ادات و استعمال آلت و بی نقش بندی قلم و پرگار اشکال مدور و مثلث و مربع طولی و عرضی پذیرفته و مهبط و منزل نفس نطقی شده، وز آنجا به صحرای ظهور آمده، که این همه ترتیب و ترکیب و ست (؟) و نهاد در عالم کون و فساد به روزی چند معدود، مهلت مدت حیات یابد و آنگاه به انعکاس بازگردد و این اجزای مجتمع، متفرق شود و از عالم انفعال و سرای کون به خطه فساد و عالم فوت بازگردد» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۱۲).

جعفر شعار ضمن امانت‌داری نسبت به نسخه اساس (۶۷- پ) درباره ناخوانا بودن واژه نامفهوم «ست ؟» در پانویس مربوط به این واژه در اغراض‌السیاسه نوشته است که شاید «بنیت» باشد (نک. ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۱۲، پانویس ۳). واژه «بنیت» حدس مصحح این اثر- که در اینجا کاملاً درست است - در نسخه مش (۵۵- پ) نیز ثبت شده است و با واژه «نهاد» تناسب دارد و «ترتیب و ترکیب و بنیت و نهاد» را معنادار می‌کند. همچنین ترکیب‌های «دوحه نهاد و جرثومه بنیت» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۸۲)، «صحت بنیت و سلامت حواس» (همان: ۴۸)، «صحت بنیت و سلامت نفس» (همان: ۳۵۸)، «بنیت و خلقت» (ظهیری، ۱۳۹۲ ب: ۸۲)، «طبیعت معکوس و بنیت منکوس» (همان: ۸۴)، «ضعف بنیت» (همان: ۱۱۲)، «طینت بنیت» (همان، ۱۳۹۲ الف: ۳۴۳) و به کار رفتن «بنیت» در چنین کاربردهایی در سندبادنامه (نک. همان، ۱۳۹۲ ب: ۱۱۲، ۱۸۳، ۲۲۴) نیز واژه «بنیت» را در عبارت منظور تأیید می‌کند که به نمونه‌ای از این موارد اشاره می‌شود: «هر کرا دوحه نهاد به آب رشاد پرورده شده باشد و جرثومه بنیت از هوای لطافت غذا یافته، دست تناول از طعمه تناول کشیده دارد و در حسن عهد و کرم خلق بر خلق گشاده و...» (همان، ۱۳۹۲ الف: ۱۸۲).

پس واژه نامفهوم «ست (؟)» در عبارت یادشده، تحریف «بنیت» است و جمله منظور به این صورت تصحیح می‌شود: ... وز آنجا به صحرای ظهور آمده که این همه ترتیب و ترکیب و بنیت و نهاد در عالم کون و فساد به روزی چند معدود، مهلت مدت حیات یابد.

ضمایر و مرایر یا ضمائر و سرایر؟

و [ما] در موازی روزگار، از منازعان او بوده‌ایم و او را به انواع رنجه‌ها نموده، امروز [«جو = چو»] (نسخه مش: ۶۰- ر) بر ما قادر گردد، انتقام آن از ما طلب کند و حجب ضمائر و نقب مرایر از مادت تعدی و تجاوز ما خالی و فارغ گرداند. صواب آن بود که سوی او قصه نویسیم و استمالت گذشته^۶ و عذر کرده‌ها تمهید کنیم، باشد که از بآس او ایمن گردیم (نک. ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۲۳-۱۲۲).

«مرایر» به معنای «طناب‌های تافته و ریسمان‌های محکم» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مرایر) در عبارت پیشین درست نمی‌نماید و با مفهوم عبارت منظور سازگاری ندارد. نسخه اساس (۷۳- پ) و نسخه مش (۶۰- ر) و نسخه غث (۱۱۸)، واژه «سرایر»، «جمع سریره، به معنای راز» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل سرایر و سریره) را ثبت کرده‌اند که با سبک و سیاق عبارت یادشده سازگاری دارد. همچنین واژه «ضمایر» با «سرایر» تناسب دارد و آن را تأیید می‌کند؛ ضمن اینکه مصحح محترم نیز در پانویس مربوط به این واژه در اغراض‌السیاسه چنین نوشته است: «ل: سرایر» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۱۲۳، پانویس ۲)؛ اما ضبط نادرست واژه منظور را بر شکل درست آن ترجیح داده است. همچنین ترکیبات «عقاید ضمائر و

قواعد سرایر» (همان، ۱۳۹۷: ۵۱) و «جراید سرایر و صحایف ضمائر» (همان: ۵۲) و هم‌نشینی «سرایر» و «ضمائر» در ترکیبات پیشین از زبان و قلم ظهیری نیز درستی واژه «سرایر» را در جمله یادشده تأیید می‌کند که به یکی از نمونه‌ها در *سندبادنامه* اشاره می‌شود: «به فلان جای حکیمی است دانا و منجمی است استاد که علم تنجیم و معرفت تقویم، نیکو بداند و از مکونات و مضمونات خاطر خبر دهد. نادیده بداند و ناشنید برخواند. در مکونات و مغیبات سخن گوید و از سرایر و ضمائر نشان دهد» (ظهیری، ۱۳۹۲ ب: ۱۷۳)

بنابراین جمله منظور از عبارت یادشده به این صورت تصحیح می‌شود: ... و حجب ضمائر و نقب سرایر از مادت تعدی و تجاوز ما خالی و فارغ گرداند.

صنایع و مشارب یا منابع و مشارب؟

«حکمت در خلقت و آفرینش عالم و آدمی و آراستن او به نعم صفر و نعم حمر و اصناف اشجار و انواع ازهار و اثمار و صنایع و مشارب و منازل و مناهل آن است تا آدمی و حیوانات از متاع او استمتاع گیرند و...» (همان، ۱۳۹۷ الف: ۳۶۸). گرچه واژه «صنایع» در عبارت پیشین در نسخه اساس (۲۲۱-ر) ثبت شده، نادرست و تحریف «منابع» است. ثبت واژه «منابع» در نسخه مش (۱۶۵-پ) در عبارت یادشده با سبک و سیاق جملات و متن سازگاری دارد، به‌ویژه اینکه واژه‌های «مشارب»، «منازل» و «مناهل»، با واژه «منابع» تناسب دارد و آن را تأیید می‌کند.

همچنین ترکیبات عطفی «منابع و مشارع» (ظهیری، ۱۳۹۲ ب: ۸۹؛ همان: ۷؛ همان، ۱۳۹۷: ۱۷)، «مشارع و مناهل» (همان، ۱۳۶۲: ۳۰۴؛ همان، ۱۳۹۷: ۱۹؛ نک. ۱۳۹۲ الف: ۱۹۹)، «مناهل و منابع» (همان: ۳۸۴)، «منبع و منهل» (نک. همان، ۱۳۹۲ ب: ۱۱۸) و «مشرَب و منهل» (نک. همان، ۱۳۹۲ الف: ۴۶) که از زبان و قلم ظهیری جاری شده است، وجود واژه «منابع» را در عبارت منظور تأیید می‌کند که برای رعایت اختصار به یک نمونه از این موارد اشاره می‌شود: «در رزادیق و رساتیق می‌گشت و مشارع و مناهل می‌نوشت» (همان، ۱۳۶۲: ۳۰۴).

بنابراین شکل درست جملات آغازین از عبارت یادشده - که دچار تصحیف و تحریف شده است - اینگونه تصحیح می‌شود: حکمت در خلقت و آفرینش عالم و آدمی و آراستن او به نعم صفر و نعم حمر و اصناف اشجار و انواع ازهار و اثمار و منابع و مشارب و منازل و مناهل آن است تا آدمی و حیوانات از متاع او استمتاع گیرند و ...
گر یا گو؟

دوش خوابی دیده‌ام گر نیک دیدی نیک باد خواب نه بل حالتی کان از عجایب برتر است

(ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۴۱۴)

وجود واژه «گر» در مصراع نخست، معنای بیت را دچار ابهام می‌کند. این بیت در هیچ‌یک از نسخه‌های خطی و عکسی در دسترس نگارندگان یافت نشده است. جعفر شعار در *پانویس/اغراض‌السیاسه* به این نکته اشاره کرده که قطعه شعر صفحات ۴۱۵ و ۴۱۴ تنها در نسخه «ل» ضبط شده است (نک. همان: ۴۱۵، پانویس ۱). شکل درست بیت منظور - که تحریف مطلع قطعه‌ای از *دیوان انوری* است و در مدح سلطان سنجر سروده شده - به این شکل است:

«دوش خوابی دیده‌ام گو نیک دیدی نیک باد خواب نه بل حالتی کان از عجایب برتر است»

(انوری، ۱۳۷۶ الف: ۵۱۹؛ همان، ۱۳۷۶ ب، ج ۲: ۵۳۹)

فعل «گو» در این بیت در *دیوان انوری*، ابهام موجود را در معنای بیت از بین می‌برد؛ زیرا هنوز هم بسیاری از مردم هنگامی که خوابی برایشان تعریف می‌شود، در آغاز شنیدن داستان مربوط به خواب می‌گویند: «خیر است»، «ان‌شاءالله

خیر باشد» که چنین جملاتی وجود فعل «گو» را در بیت منظور تأیید می‌کند و با سبک محاوره‌ای این بیت از انوری نیز سازگاری دارد؛ بنابراین «گر» در بیت یادشده تحریف «گو» است و شکل درست مصراع نخست اینگونه تصحیح می‌شود: دوش خوابی دیده‌ام گو نیک دیدی نیک باد.

مرجو یا مزجور؟

«تقریب الینا بما بعدک الله، و لا ثواب لمن خالف امرالله، نزدیکی می‌جویی به ما بدانچه ترا دور کند از خدای و پاداش نیکی نبود آن را که فرمان خدای را خلاف کند و این معنی، منهی عقل و مرجو خرد است» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۳۱۲). واژه «مرجو» که در عبارت پیشین و در نسخه غث (۲۹۳) ثبت شده است، معنای جمله پایانی را دچار ابهام و اختلال می‌کند؛ زیرا با توجه به تناسب «عقل» و «خرد»، به جای واژه «مرجو» در جمله پایانی باید واژه‌ای باشد که با «منهی» مترادف یا تناسب داشته باشد. همچنین واژه «مرحوز» که در عبارت یادشده در نسخه اساس (۱۸۵-پ) ثبت شده است، در هیچ یک از فرهنگ‌های لغتی که نگارندگان در اختیار داشتند، یافت نشد. «مزجور» که در عبارت یادشده در نسخه مش (۱۴۱-پ) به معنای «زجرشده، رانده‌شده» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل مزجور) ثبت شده است، با «منهی: نهی شده» تناسب دارد و آن را تأیید می‌کند. پس «مرحوز» - که در نسخه اساس (۱۸۵-پ) ضبط شده - تصحیف «مزجور» است و شکل درست آن در نسخه مش (۱۴۱-پ) به ثبت رسیده است. گفتنی است که مصحح اغراض‌السیاسه در پانویس مربوط به عبارت منظور (۳۱۲) به هیچ نشانی یا نسخه‌بدلی برای این واژه‌ها اشاره نکرده است. از سوی دیگر ظهیری خود در *غرة الالفاظ* آشنایی با دسته ترکیبات مترادف یا دارای معانی نزدیک به هم مانند «موانع و زواجر» (ظهیری، ۱۳۹۷: ۷ و ۱۳) و «زجر و منع» (همان: ۳۶) را برای مقدمات نویسندگی ضروری می‌داند که این دسته از واژه‌ها نیز وجود واژه «مزجور» را در عبارت منظور تأیید می‌کند. همچنین ترکیب «ناهی و زاجر» در عبارت زیر در اغراض‌السیاسه نیز بیانگر تأیید واژه «مزجور» در عبارت یادشده است:

«پس خدای تعالی بدین معنی با کتاب، شمشیر فرستاد و با ریاست، سیاست فرمود تا نادانان متهور و بی‌باکان جابر را ناهی و زاجر باشد و ارباب ضلالت و جهالت را از فساد و قبایح، مانع و دافع بود» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف: ۲۶۳). پس جمله پایانی عبارت یادشده اینگونه تصحیح می‌شود: این معنی، منهی عقل و مزجور خرد است.

نتیجه‌گیری

رسم الخط‌های گوناگون، نسخه‌نویسی‌های بسیار و مکرر، نسخه‌های ناخوانا با غلط‌های فراوان از اغراض‌السیاسه، کم‌دقتی و کم‌حوصلگی و دخل و تصرف برخی از کاتبان سبب ایجاد تصحیفات و تحریفاتی در متن این اثر شده است. همچنین شتاب‌زدگی در تصحیح اغراض‌السیاسه، ضعف حروف‌چینی متن چاپی آن، بهره‌نگرفتن مصحح از همه نسخه‌های خطی و عکسی این اثر در تصحیح و مقابله، مسامحه در امانت‌داری نسبت به نسخه‌های عکسی (به‌ویژه نسخه اساس) در تصحیح و مسائل دیگری از این قبیل سبب ورود تصحیفات و تحریفاتی به متن چاپی اغراض‌السیاسه شده است. از سوی دیگر بهره‌گیری از همه نسخه‌های خطی اغراض‌السیاسه، تصحیح متن این اثر با خود متن، آشنایی با ویژگی‌های سبکی ظهیری سمرقندی، مراجعه به آثار دیگر وی (سندبادنامه و غرة الالفاظ) و دیوان‌های برخی از شاعران، سبب تصحیح لغزش‌هایی در اغراض‌السیاسه می‌شود که نگارندگان در این پژوهش به این موارد پرداخته‌اند.

پی‌نوشت

۱. واژه «صنایع» در عبارت منظور نادرست می‌نماید که در بخش تحریفات بررسی می‌شود.
۲. «قبس: شعله و پاره آتش» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «قبس»).
۳. ذباله: فتیله، فتیله افروخته (نک: همان: ذیل «ذباله»).
۴. در پانویس مربوط به «حسام چون مار» در عبارت منظور در *اغراض‌السیاسه* نوشته شده است: «ل: حسام آبدار چون مار» (ظهیری، ۱۳۹۲ الف، ۱۶۳، پانویس ۴) که همین عبارت در نسخه غث (۱۵۲) نیز ثبت شده است و نمونه‌هایی از این موارد بیانگر شباهت متن نسخه‌های «ل» و «غث» است.
۵. در این نمونه، واژه «چون» تصحیف «خون» است.
۶. واژه «گذشته» در عبارت منظور که به شکل «گذشته» در نسخه‌های «اساس: ۷۳-پ» و «غث: ۱۱۸» و به شکل «گذشته» (مش: ۶۰-ر) نگاشته شده، رسم‌الخط کهن واژه «گذشته» است.

منابع

- ۱- انوری، علی بن محمد (۱۳۷۶ الف). *دیوان انوری*، به‌اهتمام پرویز بابایی، با مقدمه سعید نفیسی، تهران: نگاه، چاپ اول.
- ۲- ----- (۱۳۷۶ ب). *دیوان انوری* (ج ۲)، به‌اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم.
- ۳- جهانبخش، جويا (۱۳۹۰). *راهنمای تصحیح متون*، تهران: میراث مکتوب، چاپ سوم.
- ۴- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه*، چاپ دوم (از دوره جدید)، تهران: دانشگاه تهران.
- ۵- رونی، ابوالفرج (۱۳۰۴) *دیوان ابوالفرج رونی*، تصحیح چایکین، [بی‌جا]: مطبعه شوروی.
- ۶- سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸). *دیوان حکیم سوزنی سمرقندی*، تصحیح و مقدمه و شرح احوال و فهرست لغات و ترکیبات و جای‌ها با معانی و تفاسیر: ناصرالدین شاه‌حسینی، تهران: امیرکبیر.
- ۷- ظهیری سمرقندی، محمد بن علی (۱۳۶۲). *سندبادنامه*، به‌اهتمام و تصحیح و حواشی احمد آتش، با گفتاری از مجتبی مینوی، تهران: کتاب فرزاد، چاپ اول.
- ۸- ----- (۱۳۹۲ الف). *اغراض‌السیاسه فی اغراض‌الریاسه*، به‌تصحیح و اهتمام جعفر شعار، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم.
- ۹- ----- (۱۳۹۲ ب). *سندبادنامه*، مقدمه و تصحیح سید محمدباقر کمال‌الدینی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، چاپ دوم.
- ۱۰- ----- (۱۳۹۷). *غرة الالفاظ و نزهة الالفاظ*، با مقدمه و تصحیح محسن ذاکرالحسینی (پرند)، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، چاپ اول.
- ۱۱- ----- (بی‌تا). *نسخه خطی اغراض‌السیاسه* به شماره ۱۰۷۲ (اهدایی سید محمد مشکوة اهدایی به دانشگاه تهران)، موجود در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- ۱۲- ----- (بی‌تا). *نسخه خطی اغراض‌السیاسه* به شماره ۱۴۲ دفتر کل (و به مشخص [مشخصه] ۳۱ کا) (اهدایی دکتر غیائی به کتابخانه خانقاه احمدی شیراز).

- ۱۳- ----- (بی تا). نسخه عکسی اغراض‌السیاسه به شماره ۳۸۴۴ متعلق به کتابخانه ایاصوفیا (ترکیه)، موجود در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
- ۱۴- کمیلی، مختار (۱۳۹۱). «بازنگری اغراض‌السیاسه»، متن‌شناسی ادب فارسی (دانشگاه اصفهان)، دوره جدید، سال چهارم، ش ۳ (پیاپی ۱۵)، ۷۶-۵۵.
- ۱۵- کیوانی، مجدالدین (۱۳۹۵). «سخن سردبیر»، دوفصل‌نامه ویژه پژوهش‌های ادبی و متن‌شناختی (مجله آینه میراث)، دوره جدید، سال چهاردهم، شماره اول، (پیاپی ۵۸)، ۹-۵.
- ۱۶- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی قدس رضوی، چاپ اول.
- ۱۷- معین، محمد (۱۳۸۰). فرهنگ فارسی (دوره ۶ جلدی)، تهران: امیرکبیر، چاپ هجدهم.
- ۱۸- نحوی، سید محمد (۱۳۶۸). فرهنگ ریشه‌ای وام‌واژه‌های عربی یا لغات مستعمل در فارسی (دخیل)، تهران: انتشارات اسلامی، چاپ اول.

* از آقای مهندس سید محمد عظیمی، رئیس کتابخانه خانقاه احمدی شیراز و خانم سهیلا محمودآبادی، مسئول بخش نسخه‌های خطی و آقای مهندس حسام‌الهدایی که سبب شدند نگارندگان از نسخه خطی اغراض‌السیاسه متعلق به کتابخانه مذکور در نگارش این مقاله بهره ببرند، صمیمانه سپاس‌گزاری می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی